

AZ 1867-ES SZLÁV KONGRESSZUS ÉS A HABSBURG BIRODALOM NEMZETISÉGEI

Az 1867. év két jelentős eseményt tartogatott a Habsburg Birodalom számára. Elsőként a kiegyezést, amely egy elég hosszú történeti–egyezkedési folyamat záróakkordja s egyben újabb megpróbáltatások kezdete volt, másodsorban pedig a nemzetiségei tekintetében figyelemre méltó moszkvai szláv kongresszust, amelynek előzményei szintén évekkel korábbra nyúlnak vissza.

A két esemény egy ponton érintkezik egymással: a kiegyezéssel elégedetlen, reményekben csalódott szlávok mentek Moszkvába. Gondoljunk csak arra, hogy Königrätzet követően valamennyi nemzetiség képviselői ott előszobáztak a császárnál és Belcredinél, hogy megakadályozzák a magyarokkal folyó tárgyalásokat. Bár Palackýnak¹ sikerült a cseh terveket előterjeszteni, a bécsi kormány nem értett egyet azokkal, és így kudarcot vallott minden kísérlet.²

Az előszobázók közül lám nem egyet viszontlátunk Moszkvában és Pétervárott alig egy év múltán, ahol a Habsburg Monarchia nemzetiségeit igyekeznek kedvező helyzetbe hozni beszédeik, tárgyalásaik révén.

Az osztrák birodalom és Oroszország etnikai térképe igen nagy hasonlóságot mutatott tarkaságával. Csupán emlékeztetőül: Oroszország európai területén tizenöt, Ausztriában pedig tizenegy nemzet és nemzetiség élt. Erre utal Diószegi István figyelemre méltó munkájában: „A Habsburg Monarchia és Oroszország számára a soknemzeti összetételből adódóan a nemzetiségi politika jelentette a tulajdonképpeni politikát.”³ A kiegyezéssel a két legerősebb nemzeti mozgalom alakított ki kétközpontú birodalmat, így Bécsben és Pesten is határozottan elzárkóztak attól, hogy a délszlávok, a csehek a magyarokéhoz hasonló jogokat kapjanak.

Ha elfogadjuk azt a tételt, miszerint „egy-egy ország nemzetiségi politikája gyakorta a határokon túl is figyelmet keltett”⁴, akkor ez az egymással határos Ausztria és Oroszország esetében egy újabb bizonyítékát adja annak, hogy szükséges a kiegyezés és a szláv kongresszus kölcsönhatását vizsgálni.⁵

A szláv kongresszuson felszólaló oroszok rendre kifejezték segítőkészségüket a birodalom határain túl élő szláv testvérek iránt. Beszédeikben egyaránt emlegették az etnikai homogenitást, az önálló állami lét megszerzésének szükségességét s mindezek betetőzéséként a területileg egységes össz-szláv állam létrehozását, mindig a legmegfelelőbb variációt tolva előtérbe. Ennek érdekében újították fel a középkori kötelemekeket, a vér, a föld, a lélek közösségét állítva előtérbe, s hangsúlyozták a küldetésudatot és a szupremácia elvét.

Niederhauser Emil írja erről a már említett kiváló művében: „A korai szakaszban a legáltalánosabb és legkézenfekvőbb tájékozódás a szláv nemzetek egymás közti kapcsolata volt. Természetes előzménye volt ennek a nagy szláv hatalomnak – Oroszországnak – a megléte.”⁶

Mint már a bevezetőben is említettük, a moszkvai szláv találkozó nem volt előzmények nélküli. 1848-ban Prágában már tartottak egy szláv kongresszust, ám ezen a lélek-

számban a többséget jelentő oroszok nem képviseltették magukat, habár a szervezők nevében a cseh Václáv Hanka meghívókat küldött a tudományos- és államélet jelentős személyiségeinek, mint pl. Pogodinnak, Szreznevszkijnek, Grigorovicsnak vagy Uvarov gróf művelődésügyi miniszternek. I. Miklós uralkodása idején azonban elképzelhetetlen volt Oroszország részvétele egy liberális mozgalomban a határokon belül és kívül egyaránt.

II. Sándor trónra lépésével jelentősen megváltozott a helyzet, és éppen Oroszország vált színhelyévé a következő szláv találkozóknak. 1864. december 9-én a moszkvai egyetemen, a Természettudomány Barátainak Társasága ülésén az orosz birodalom népeit bemutató nagyszabású etnográfiai kiállítás ötlete született meg elsőként. II. Sándor magára vállalta a kiállítás megnyitását, s a szervezésbe bekapcsolódott a Moszkvai Szláv Segítő Bizottság is.

A kiállítás szervezésének két szellemi vezetője a pétervári V. Lamanszkij professzor volt és N. Popov a moszkvai egyetemről, aki 1863–64-ben tett hosszú utazást kelet-európai szláv területeken, amelynek tapasztalatairól írt az orosz újságokban. A Társaság 1865. november 24-i ülésén ő tett javaslatot arra, hogy a kiállítás keretében valósítsanak meg egy szláv szekciót.⁷ Magára vállalta a meghívók kiküldését a különféle szláv szervezeteknek és tudósoknak, s ebben segítségére volt a széles körű külföldi kapcsolatokkal rendelkező V. Lamanszkij és M. P. Pogodin, de leginkább a bécsi orosz nagykövetség pópája, M. F. Rajevszkij, aki hosszú ott-tartózkodása alatt igen sok ausztriai szlávval került baráti viszonyba.⁸ Popov és társai az orosz diplomácia tudtával tárgyaltak Moszkvában a balkáni szlávok meghívásáról.⁹ A tudományos társaság rendezvénye M. N. Katkov, a Moszkovszkije Vedemosztyi főszerkesztője és Ivan Akszakov, a Moszkva szerkesztője révén vált nyilvános üggyé.

A rendezvényt anyagilag támogatta például a moszkvai városi дума 10 000 rubellel, az orosz vasutak ingyenes utazást biztosítottak a résztvevőknek, míg egy szállodatulajdonos díjtalanul biztosított szobákat a vendégeknek. A társadalom eme áldozatvállalásáról A. M. Gorcsakov úgy vélekedett, hogy az „önfeláldozás ezerszer nagyobb, mint valaha volt, de már nem elvakult”.¹⁰

Ez a széles körben megnyilvánuló szimpátia a szomszédos államokban élő elnyomott szlávok iránt elképzelhetetlen lett volna akár egy évtizeddel korábban is. Az orosz kormány nem akadályozta mindezt, holott a külügyminisztérium teljes körű ellenőrzést gyakorolt a Moszkvai Szláv Segítő Bizottság felett. Összecseng ezzel egy néhány évtizeddel később írt visszaemlékezés: „Beust azt mondja, Miklós cár a pánszlávizmus határozott ellensége volt, de II. Sándor, a megboldogult uralkodó tett némi engedményt az Ausztria számára veszélyes eszmének. Ilyen formán nemcsak a birodalom szlávjainak elszigeteltségéből eredő gyöngeség, de a szlávok külpolitikai elképzelései miatt is, ezek a szlávok nem tudtak a trón támaszai lenni.”¹¹

John Grey történész híres, Oroszországról szóló könyvében azt írja, hogy II. Sándor és Gorcsakov nem támogatta a pánszlávizmus érzelmes nemzeti koncepcióját, de kénytelen volt eltűnni azt, mivel az orosz társadalom egy jelentős részére nagy hatással volt. A nyugati hatalmak azonban ezt az eszme agresszív formájának tekintették.¹²

Ausztriát igen közvetlenül érintette az esemény, hiszen a határain belül élő szlávok valamennyien elfogadták a meghívást. Igyekvő nagykövete, gróf Friedrich Reverter de Salandra azt latolgatta, hogy milyen veszélyek leselkednek hazájára a pánszlávizmusban, hiszen a hivatalos politika gyakran támaszkodik a szlavofil irányzatra.¹³ Beust válaszában rámutatott, hogy Oroszország maga ellen vét, amikor támogatja az össz-szláv

nemzet dicsőítésére rendezett kiállítást. Ennek ellenére „nekünk, különösen a jelenben semmi okunk arra, hogy az alattvalók megfigyelésén kívül akadályt gördítsünk e vendégeskedés és tanulmányos oroszországi utazás elé. Figyelembe véve, hogy a kérdésben az összeütközés lehetősége rejlik”.¹⁴

A bécsi centralisták lapja, a Die Presse úgy ítélte meg kormánya álláspontját, hogy Oroszország „felkelti és támogatja az idegen alattvalókban a kiválás iránti törekvést, de Ausztria semmi mást nem tesz e percben, mint figyeli az orosz kabinet részéről iránta megnyilvánuló ellenséges hangulatot”.¹⁵

Vessünk egy pillantást a magyar sajtóra is. A kormány és a közvélemény álláspontjáról a Pesti Napló közvetít hű képet. A zömmel külpolitikával foglalkozó vezető kormányparti lap heteken keresztül foglalkozott a szláv kongresszussal, ami jelzi, hogy mind a politikai köröket, mind a közvéleményt érdekelte az esemény. Az április 27-i szám vezércikkében úgy vélekedett, hogy Palacký, Rieger és más szláv személyek utazása a kormány semleges állásfoglalását bizonyítja, hiszen, ha nem győződtek volna meg arról, hogy sem akadályozni, sem visszatértük után megtorolni nem fogják tetteket, bizonyára el sem fogadták volna a meghívást.

A magyar közvélemény nem osztotta teljesen a kormány semleges nézetét, hiszen ugyanebben a számban a Bécsi dolgok között egyetértően hivatkozott a lap a Debatte-ra, amely azt ajánlotta az elutazó szláv meghívottaknak, hogy kérjenek garanciát az orosz kormánytól a rendezvény politikamentes jellegére vonatkozóan. De „... ha követelésük megtagadatik – maradjanak szláv testvéreink az „Etnográfiai” Kiállítástól tisztes távolságba.”

A vezércikk írója az európai közvéleményt is elutasítónak tartotta, amikor arról írt, hogy csalódnak azok, akik úgy gondolják, „...a világ e pánszláv mozgalmat ugyanazon szemmel nézné, mellyel az olasz vagy német egység felé irányzott mozgalmat nézte volna és még most is nézi.”¹⁶

Ferenc József királlyá koronázása után két héttel a Monarchia szlávjai, így csehek, szlovákok, szerbek, horvátok, szlovének és rutének törekvéseik támogatásában reménykedve új irányba fordultak, s elindultak Moszkvába. Mint azt a cseh Rieger kifejtette: „nem összeesküvést szőni, hanem elégedetlenségüket demonstrálni jönnek nyilvános fórumra lelve Oroszországban.”¹⁷ A Národní Listy, az ifjúcseh párt lapja így fogalmazza meg szándékukat: „a cseh nép nem engedi, hogy hazáját megfosszák a politikai önállóságtól és nem akar valamilyen váratlan esemény hatására elsüllyedni a német tengerben. Ezt a csehek olyan nyílt, hangos szóval fogják hirdetni, amely tisztán eljuthat az orosz és a francia uralkodó füléhez, de meghallhatja az osztrák is.”¹⁸

A nemzetiségek elvárásai azonban, mint ezt látogatásuk egész ideje alatt tapasztalni fogják, nem teljesülnek. A szervező szlavofilek hangoztatott eszméi¹⁹ inkább az orosz nemzetbe való beolvastásukat, mintsem jogaik érvényesítését célozták, a hivatalos diplomácia pedig ügyesen kitért a politikai kérdések elől, hiszen egész Európa gyanakvással figyelte őket a szláv népek feletti hódító törekvésekért. Holott, már ekkor úgy gondolkodott a bécsi orosz nagykövetség, hogy gyengítve a Monarchia szláv jellegét, a csehek nemzeti törekvéseit Oroszországnak nem kellene támogatni, sőt oda kellene hatnia, hogy Csehországban a német befolyás érvényesüljön.²⁰ Ha kicsit előre tekintünk 1871-re, akkor világossá válik, hogy Oroszország saját érdekét szem előtt tartva nem támogatta a nemzetiségi, főként a cseh törekvéseket. Egyrészt, mert ezzel együtt járt volna, hogy ha a galíciai lengyelek több joghoz jutnak, az oroszországi lengyel területeken sem tarthatta volna magát tovább a nyílt elnyomás. Ezt megerősítette a bécsi orosz nagy-

követség jelentése, amely arról tájékoztatta az udvart, hogy számolniuk kell az angol befolyás megerősödésével Pozenban és Galíciában.²¹ Továbbá Andrdássy úgy nyilatkozott, hogy a lengyelek nem rendelkeznek igazi autonómiával, s ez egyben a császár véleménye is.²² Másrészt: „A trializmus és még inkább a föderalizmus szláv karaktert adott volna a Monarchiának, és ez orosz szempontból nem volt kívánatos.”²³

A Monarchiából érkező szláv vendégek azonban nem látták át a magasabb diplomácia érdekeit, s azt várták, hogy a nagy szláv testvér segítő jobbát nyújtja majd feléjük. Biztosította őket ebben a fogadtatás, hiszen az orosz társadalom minden rétege üdvözölte őket, az öreg paraszttól, aki kenyérrel és sóval várta őket minden állomáson, II. Sándorig, aki külön audiencián fogadta őket.

Orosz részről a látogatás ürügyeül szolgáló Etnográfiai Kiállítás szervezői alig tűntek fel, annál inkább a moszkvai és pétervári pánszláv körök tagjai.

A szlávok nagy családjából csak a lengyel emigráció hiányzott, őket sem a dicső múlt, sem pedig a rózsaszínűre festett jövő nem tudta a kongresszuson való részvételre rábírní, és amikor minden szláv 1867-et kiált, ők 1772-t mondanak. Palacký és Rieger korábban Párizsba utaztak, csak Vlnában csatlakoztak a delegációhoz. Késlekedésüknek két oka volt. Először is igazolni szerették volna útjukat a franciák előtt és puhatólózni akartak a francia udvar álláspontja felől a kiegyezés után a cseh ügyben, másodsor pedig közvetítésüket felajánlva megegyezni akartak néhány kérdésben a lengyel emigrációval. Egyik ügyben sem sikerült eredményt felmutatniuk. Bár III. Napóleon érdeklődést mutatott, de a cseheknek nem volt sem Biarritzuk, sem Plombières-ük. A lengyelek pedig kizárólag az európai civilizáció elárulásaként tudták felfogni a csehek moszkvai útját. Manifesztumukban azt írták, hogy „...A moszkvai kongresszus ... nem hoz más – s ebben biztosak vagyunk –, mint csalást és hamisságot minden szláv népnek”.²⁴

Palacký és Rieger tehát május 7-én csatlakozott a delegációhoz Vlnában, s másnap már feltűnt szemük előtt a nyugati főváros, Szentpétervár.

A szláv vendégek első napjukat a város nevezetességeinek megtekintésével töltötték, majd este színházba mentek. Az előadás minden ízében lengyelelles volt, a rendezők Glinka egyik kifejezetten ilyen témájú operáját mutatták be, a közönség pedig a kitűnő balettelőadás mazurkáját fütyülte ki, míg az orosz táncokat lelkes tapsal jutalmazta.

A szláv vendégek egy küldöttsége május 10-én látogatást tett Gorcsakov hercegnél, majd Reverter nagykövetnél. A Gorcsakovnál tett látogatás hangulata igen szívélyes, de formális, minden eredmény nélküli volt. A tapasztalt diplomata még a cári audiencia iránti kérelmükkel is Reverterhez irányította őket. Az osztrák nagykövetnél már sokkal fagyosabb volt a légkör, s ugyanúgy eredménytelenül távoztak, mivel a fenséges gazdájához hí hivatalnok visszadobta a labdát Gorcsakovnak, mondván: nemkívánatos, hogy az ausztriai szlávokat mint küldöttséget tartsák számon, inkább forduljanak Gorcsakovhoz személyes audienciáért.

Kívánságuk mégis teljesült május 14-én, amikor is Carszkoje Szelóban fogadta őket II. Sándor, a liberátor cár. Mint későbbi memoárjában írja, a szerb Polit-Desančić különös jelentőséget tulajdonított ennek: „Nehéz lett volna elképzelni, hogy az orosz cár fogadja az udvarnál a szláv vendégeket, akik külföldi alattvalók, anélkül, hogy az adott államok nagykövetei be ne jelentették volna őket. De az orosz közvéleményt a szláv vendégek foglalkoztatták, és II. Sándor úgy vélte, fontos hogy megtegye ezt az engedményt népének.”²⁵ Erről tanúskodik T. Sz. Vasziljev archimandrita II. Sándorhoz írt levele, amelyben a szláv ügy felkarolására kéri. Véleménye szerint a nyugati hatalmak, így Franciaország és a pápaság gyengül, a jövő kulcsa Oroszország és pravoszlávia kezé-

ben van. A cárt érdekelte a közlés, mivel saját kezűleg írta a levél alá, hogy nézzenek utána, ki ez a személy.²⁶ A vasárnap reggeli istentiszteletet az udvari kápolnában hallgatták meg a szlávok, majd egy huszonegy tagú válogatott csoportot az Arany Terembe vezettek a cári fogadásra, amelyen az uralkodó egész családja jelen volt. Šafarik üdvözölte valamennyiük nevében a cárt, majd mindegyiküket személyesen bemutatott II. Sándornak, aki néhány szívélyes mondatot váltott velük, sőt visszaemlékezett, hogy a szerb Petronijevičcsel és Palackýval már találkozott. Míg a cárné németül csevegett a küldöttekkel az Arany Teremben, II. Sándor átlépett a következő terembe, ahol a többi szláv vendég várta izgatottan. Őket a következő szavakkal üdvözölte: „Üdvözlöm Önöket, Uraim! Boldog vagyok, hogy valódi szláv földön találkozom Önökkel, szláv testvérekkel. Remélem, elégedettek lesznek a fogadtatással mind itt, mind Moszkvában. Még találkozunk.” A Bellevue Szállóba visszatérve azonnal lelkes hangú táviratok mentek a hazai városokba, amelyekben az üres protokolláris forma minden részlete mögött különös tartalmat sejtetve az írók, mindannyian kiemelték „a valódi szláv földön szláv testvérek” szófordulatát a cárnak. A Polit-Desančić megjegyezte: „Eddig Oroszországot pravoszlávnak és orosznak ismertük, most látjuk csak, hogy Oroszország szláv és nemzeti.”²⁷

Május 16-án érkeztek a szláv küldöttek Moszkvába, ahol az utazásuk tényleges okaként megjelölt kiállítás megtekintésére csupán egy délutánt szánva, idejük nagy részét vacsorákon, ünnepségeken és tudományos üléseken töltötték.

A Moszkva-parti város igyekezett még fényesebb fogadtatásban részesíteni vendégeit, mint Szentpétervár, s ebben már jó gyakorlata volt, hiszen nemrég a városban járt az amerikai haditengerészeti küldöttség és a cári család is, amikor II. Sándor az Etnográfiai Kiállítást megnyitotta április 24-én.

Az orosz kormány kezdettől fogva tiltotta, hogy alattvalói politikailag befolyásolják vendégeiket. E tiltást megkerülve éppen a kongresszus idején jelentették meg a szlovák Štúr²⁸ 1856-ban, nem sokkal halála előtt írt művét A szlávok és a világ jövője címmel, amelynek nagy előnye volt, hogy nem orosz szerző szembesítette a szláv nemzetiségeket az ausztrószlávizmussal, a lengyel küldetésstudattal, a Kollár-féle kölcsönösségi eszmevel vagy a jugoszláv illírizmussal helyett a pánszláv ideológiával. Štúr politikai végrendeletében arra szólítja fel a szlávokat, hogy egyesüljenek az oroszokkal, elfogadva nyelvüket közös nyelvként, s elfogadva az ortodox hitet.

Elképzeléseiknek nyíltan hangot is adtak a vendéglátók közös találkozóikon. A moszkvai egyetem rektora, S. I. Barsov előadásában a nacionalizmus elvének jogosultságáról nyilatkozott: „Alkalmazását Európa törvényesnek kell elismerje... Egyesülünk, mint ahogy eggyé lett Németország és Itália, és az egységes nép neve titán lesz.”²⁹

Rieger azonban válaszában a különállást hangsúlyozta, s a cseh-szlovák eszmei kölcsönösséget fejtegette: „Sokan előtérbe helyezik a teljes testi-szellemi egyesülést, de egy évezred története nem múlik el nyomtalanul...”

Moszkvai tartózkodásuk vége felé pár szláv küldött és a moszkvai egyetem néhány pánszláv professzora elkészítette a következő kongresszusok tervét, amelyet a résztvevők kétharmada aláírt. A dokumentum azt tartalmazta, hogy szükség van az együttműködésre a szláv rokonság és egység érdekében, ezért legalább kétévenként találkozniuk kell egy össz-szláv kongresszuson.

A moszkvai szláv kongresszusra a vélemények különbözősége nyomta rá bélyegét. Az orosz kormány álláspontját a legtalálóbban Bakunyin jellemezte: „hivatalos kacérokodásnak” nevezve azt. Hiszen az orosz kormány hivatalosan nem vett részt az eseményen,

de taktikusan beleegyezett a helyszínbe, s aligha volt lényegtelen a vendégek cári audiencián való fogadása.

A kongresszus hatását a szláv népekre azok sem tagadhatták, akik ellenségei voltak, sőt ők hangsúlyozták különösképpen. A kiállítás szerepet játszott ugyan a szláv egység-tudat alakításában is, de méginkább a kis népek nemzeti érzésének fejlődésében. A küldöttek utazása valóban demonstrációként értékelhető főként Ausztriával szemben, amely ugyanebben a periódusban rendezte viszonyát a kiegyezésben a magyarokkal, lezárva ezzel egy időre a politikai jogok gyarapítása felé vezető utat a birodalom szláv többsége előtt. A cseh értelmiség kacérkodása a pánszlávizmussal, zárándokútjai Oroszországba, lelkes kulturális kapcsolatai az orosz szellemi élettel és a szláv szolidaritás egyre fokozódó hangsúlyozása nem jelentett lehetséges vagy komoly irredenta mozgalmat, hanem csak egy taktikai és érzelmi álláspontot.”³⁰

Ugyanakkor éppen ennek a világnak a létrejötte bizonyította, hogy Európának egy erős osztrák birodalomra van szüksége, és nem egy labilis új államalakulatra orosz vezetéssel. A szláv egység kérdése hivatalos kormánypolitikává Oroszországban csak a 19. század utolsó harmadában vált. Az oroszországi kitérő után a szlávokat az állandó pánszláv propaganda mellett arra készítette, hogy emigrációjuk révén az osztrák politika hibájából a nyugat-európai politikában keressenek támaszt, hiszen a kongresszus nem győzte meg őket arról, hogy a nyugati civilizáció ártalmas dolog.

Jegyzetek

- 1 *Niederhauser Emil*: Nemzetek születése Kelet-Európában. Bp. 1976. kiváló munkájában részletesen foglalkozik a cseh nemzeti megújulási mozgalom keretén belül személyével. 135–144.
- 2 *Kovács Endre*: Történelmi arcképek. Bp. 1976. 441.
- 3 *Diószegi István*: Üllő és kalapács. Bp. 1991. 26.
- 4 Uo. 37.
- 5 Ezt levéltári adat is bizonyítja Sz. Sz. Tatyiszev 1860–1872-ig a bécsi nagykövetségen külön értékelést ad a csehekről, dalmátokról, horvátokról. Centralnij Goszudarszvennij Archiv Rosszii, (továbbiakban CGAR) F No 597. op. No 1. jegy. hrany. No 875 206–211.
- 6 *Niederhauser Emil*: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Bp. 1977. 279.
- 7 „Vszeroszsijszkaja etnograficeszkaja vüsztavka i szlavjanszkij szjezd v maje 1867 goda”. Moszkva 1867. Újságcikkgyűjtemény. 23.
- 8 CGAR F. No. 597. op. No 1. jegy. hrany. No 875 l. 1. „Fragments politiques” („Politikai töredékek”).
- 9 Uo.
- 10 CGAR F. No 828 op. No 1. jegy. hrany. No 302 80–81.
- 11 *A. N. Molcsanov*: Memoaru Bejszta. In: Isztoriceszkij Vesztnyik, t. 28. 1887, IV–VI. 677.
- 12 *Gray, Ian*: The Romanovs. London, 1971. 303.
- 13 F. Reverter, F. Beust és A. M. Gorcsakov szláv kongresszussal kapcsolatos levelezését *Karel Kazbunda*: Pout’ Čechů do Moskvy 1867 a rakouská diplomacia. (Prague 1924) c. munkája alapján közli *Petrovich, M. B.*: The Emergence of Russian Pan Slavism 1856–1870. New York, 1956. 214.
- 14 Uo.
- 15 Die Presse, 1867. április 28. „Zum Moskauer Slaven Congress”.
- 16 Pesti Napló, 1867. április 27.
- 17 *M. B. Petrovich*: i. m. 205.
- 18 Veszty, 1967. május 17. No. 56.
- 19 *Niederhauser Emil*: A szlavofilek történetzemléletéhez. In: AUD Séries Historica 5. sz. 1966. 27–42.
- 20 CGAR F. No 597 op. No 1. jegy. hrany. No 975 49.
- 21 Uo. 15.
- 22 Uo. 48.
- 23 *Diószegi István*: i. m. 45–46.

- 24 „Vszeroszjizskaja etnograficeszkaja vüsztavka”. 104–107.
- 25 Idézi *M. B. Petrovich*: i. m. 221.
- 26 CGAR F. No 109 op. No 4 jegy. hrany. No 431 12–16.
- 27 Golosz 1867. május 18. No 136. Az orosz lapokra vonatkozóan ld. *Czövek István*: Oroszország külpolitikája II. Sándor korában és a közvélemény. Nyíregyháza, 1991. 49–62.
- 28 *Niederhauser Emil*: A nemzeti megújulási mozgalmak... 105–106. *Uő.*: A kelet-európai fejlődés egysége és különbözősége. In: Magyar Tudomány, 1988. 9. sz. 678.
- 29 Veszty, 1867. május 26. No 60.; Golosz, 1867. május 24. No 142.
- 30 Lásd még *Jászi O.*: A Habsburg Monarchia felbomlása. Bp. 1982. 485–486.